

ЕДИН ТИП АСИМЕТРИЧНИ СЪЧЕТАНИЯ В БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ

В последните няколко десетилетия много езиковеди посветиха усилията си на изследвания, доказващи системния характер на езика в областта на фонетиката и фонологията, граматиката, лексиката и фразеологията. Установяването на езиковата система на различни равнища доведе и до доказването на антисистемност, на прояви на асиметрия в нея.

Както е известно, концепцията за езиковата асиметрия принадлежи на руския езиковед С. Карцевски¹. Според него езиковата асиметрия е резултат от различно отношение между форма и съдържание. Асиметрията на езиковия знак се установява при липсата на пълно съответствие между означаващо и означавано, между плана на израза и плана на съдържанието. Означаващото се стреми да придобие и други функции освен тази, която му е присъща, а означаваното се стреми да се изрази и с други средства, освен със своя собствен знак.

Езиковата асиметрия се наблюдава в конкретните прояви на речта². Обект на разглеждане в настоящата разработка ще бъдат двусъставни съчетания от типа **в о с ъ к б л е д е н, л е д с т у д е н, к р ъ в ч е р в е н** и др., които са характерни за народно-разговорната реч, срв. **Лицето му беше восък бледно. Краката му са лед студени. Динята е кръв червена.** Не е трудно да се открие семантично сходство между посочените съчетания и устойчивите (традиционни, фразеологизирани) сравнения (по-нататък УС) **бледен като восък, студен като лед, червен като кръв**. И в двата типа конструкции се означава интензитет на признак, по-висока степен на неговата проява, но начинът на изразяването му се постига по различен начин. В компаративните структури, т. нар. основание на сравнението (*tertium comparations*), изразено чрез прилагателно име,

придобива интензификация в резултат от взаимодействието си с т. нар. компаратум, който съдържа образа на сравнението и с който то образува структурно, семантично и функционално единство. В УС **блед като восък** ролята на "фразеологичен интензификатор"³ изпълнява сравняващата част **като восък**, функционално еквивалентна на наречие за степен.

В съчетанието **восък бледен** – 'много, силно бледен' функцията на интензификатор изпълнява съществителното **восък** в необичайна за него синтактична позиция. Смесово-синтактичната му връзка с думата, която пояснява (в случая прилагателно), е осъществена чрез т. нар. прилагане, което изисква съществителното да бъде поставено в непосредствена близост до нея, в препозиция. Образно казано, при този вид подчинителна връзка с налице размяна на ролите – вместо прилагателното да пояснява съществителното, както е закономерно, в ролята на определение в разглеждания случай се явява съществителното име. Неговото нетипично поведение спрямо прилагателното име води и до промяна на субстантивната му семантика. Като компонент на разглежданото двусъставно съчетание то придобива адвербиално значение за степен – 'много, извънредно, съвсем' и др. – или за качествена характеристика – 'восъчно'. Съчетанието **восък бледен** е еквивалентно по значение на 'много, извънредно бледен' или 'восъчно бледен'.

Направеният тук анализ, който следва посоката от формата към съдържанието, е напълно валиден и за други двусъставни съчетания от този тип като:

кръв червен – 'много, наситено червено'
божур червен – 'много, силно, ярко червен'
лед студен – 'много, извънредно студен'
кочан студен – 'много, извънредно студен'
яд зелен – 'ярко, силно зелен' и др.

Те са напълно равностойни по значение на УС⁴, които в сравняващата си част съдържат същото съществително име, изграждащо образа, което в двусъставните съчетания се явява в препозиция спрямо определяемото, срв.:

червен като кръв – кръв червен
червен като божур – божур червен
студен като лед – лед студен

студен като кочан – кочан студен
черен като катран – катран черен
зелен като яд – яд зелен.

Семантичната еквивалентност на посочените УС и мотивираните от тях съчетания ги прави напълно взаимнозаменяеми в речта. Ще си позволя да приведа два примера от художествената литература, която богато черпи от изразните средства на разговорната реч: "Лицето ѝ отведнъж се промени, стана червено като божур" (Т. Влайков); "Баба Вела тогава беше още държлива. Нито се занасяше, като пийнеше, нито езикът ѝ се свързваше... Само лицето ѝ ставаше божур червено" (Кр. Григоров).

При тази очевидна връзка между посочените УС и асиметричните двусъставни съчетания естествено възниква въпросът за механизма на появата на последните.

Отговорът на този въпрос би трябвало да се търси във вариантността на УС като вид фразеологични единици. В конкретния случай от съществено значение са елиптичните изменения в структурата на УС, които демонстрират една от най-активните тенденции в развитието на фразеологията – тенденцията към имплицитност, към намаляване на количеството на съставните елементи, която може да доведе не само до видоизменение на фразеологичната единица, но и до нейното разрушаване или до възникването на нови фразеологизми или устойчиви съчетания. За интерпретацията на поставения проблем не по-малко важна е и вариантността в словореда. Тя обхваща случаите на инверсия в линейната позиция на двете части на УС – сравнявана и сравняваща част. Така напр. освен **тежък като камък** е възможен и синтактичният вариант **като камък тежък**, като двата варианта остават семантично и функционално тъждествени. Именно в инверсирания вариант, в който в начална позиция на УС е сравнителният предлог **като**, може да се търси изходната форма за разглежданите асиметрични съчетания. Чрез намаляването на първоначалния състав на УС и по-конкретно при отпадането на сравнителната дума (т. нар. компаратор) – предлога **като** в преподзидия – се стига до разрушаването на фразеологизираното сравнение и до появата на съчетанията, които тук са квалифицирани като асиметрични.

Ако сравним изреченията **Чантата е тежка като камък** и **Чантата е камък тежка**, ще установим, че семантично те са равностойни.

Съчетанието, възникнало по пътя на елипсата, носи цялостното значение на компаративната единица, автоматизира се и се възпроизвежда в речта в готов вид. То имплицира в себе си значението на сравнението. Компонентът **камък** по пътя на семантичната кондензация е поел значението на сравняващата част от УС като **камък** и изпълнява същата функция на интензификатор на признака, означен от прилагателното **тежък**. В конструкции от типа **камък тежък** съществителното излиза от рамките на своята първична функция и манифестира възможността да реализира друга, вторична функция⁵, но винаги строго контекстово обусловена в изказната реализация.

Направената тук интерпретация ми дава основание да коригирам изказаното от мене предположение в подкрепа на хипотезата на норвежкия славист А. Гранес⁶, че този тип съчетания са възникнали в българския език под влияние на турски изафетни конструкции, заети в нашия език, като **шкембе-чорба**, **самур-калпак**, **джоб-парасъ** и др. Всъщност разгледаните тук асиметрични двусъставни съчетания, както и т. нар. стегнати сравнения **очи-череша**, **снага-топола**, **лицетрендафил**, са резултат от вътрешни развойни тенденции, свързани с езиковата икономия и семантичната кондензация. Влияние на изафетните конструкции би могло да се търси в двусъставните субстантивни съчетания от типа **гайтан вежди**, **бисер зъби**, които са резултат от трансформация на УС **вежди като гайтан**, **зъби като бисер**.

Асиметричните съчетания от съществително и прилагателно не са многобройни в езика и очевидно затова не са намерили място в граматиките, които разкриват преди всичко системните отношения в езика. Асиметричните именни съчетания са тематично ограничени – с тях най-често се означава интензитет на цвят, означен от прилагателно, напр. **Брадата му с сняг бяла**. Боядисала си косата и тя станала **жужел* черна**. По-ограничен е броят на съчетания, чрез които се интензифицира признак, назован от прилагателно, означаващо вкус или някакво физическо свойство, напр.

Лекарството е отрова горчиво.

Кафето, с които ни почерпиха, беше петмез сладко.

* Жюжел, жужур, жужер – насекомото жетвар, вж. Геров, Н. Речник на българския език. Т. II, Е-К, Пловдив, 1897; Младенов, Ст. Български тълковен речник. Т. I, А-К, С., 1951.

Старецът е кочан здрав.

Възглавницата е камък твърда. (Примерите са записани от разговорна реч в гр. Хасково.)

В единични случаи коментираните съчетания могат да маркират висока степен на проявата на признак, означен от наречие, напр. Тока изгасна и в стаята стана **рог тъмно**.

Съчетанието **рог тъмно** – 'много, извънредно тъмно' е съотносимо с **УС тъмно като в рог** и неговия инверсиран вариант **като в рог тъмно**. От него са отпаднали не само сравнителният предлог **като**, но и предлогът **в**, поради което значението на съчетанието днес изглежда на пръв поглед алогично.

Асиметричните съчетания от разговорната реч, включително и в диалектите, са преминали и в езика на художествената литература, който е концентрирано проявление на общонародния език. Той е доказателство за тяхното съществуване в живата разговорна реч и за възможността да бъдат използвани с нова, естетическа функция. Ще се ограничи само с два примера:

Днеска го видях край чичови –
караше на паша стоката.

Беше му лицето **воськ бледно**.
Ни ми проговори, ни погледна.

(Ел. Багряна)

Кристални струи, **лед студени**, вкусни,
като че пиеш от цветя роса.

(Бл. Димитрова)

В заключение трябва да се подчертае, че имплицияното като дълбоко семантичен процес е един от факторите за развитието и видоизменението на езиковите средства, включително и на фразеологизмите, въпреки устойчивостта на формата им. Общото движение на езиковите единици от експлицитност към имплицитност⁷ се осъществява предимно в разговорната реч – основната сфера, в която протичат динамичните процеси на езиковото развитие.

БЕЛЕЖКИ

¹ Звегинцев, А. В. История языкознания XIX – XX века в очерках и извлечениях. Ч. II. М., 1965, 272-280.

² Кювлиева-Мишайкова, В. Прояви на асиметрия при граматическите категории род и число в художествен текст. – Български език, 1990, №1, 53-57.

³ Кунин, А. В. Фразеологические интенсификаторы в современном английском языке. – Иностранные языки в школе, 1966, №1, 12-18.

⁴ Кювлиева, В. Устойчивите сравнения в българския език. С., 1986, 65-66.

⁵ Иванова-Станкова, М. Ст. Темпоралните и модалните отношения в езика и категорията следходност (Прояви на междуезиковата асиметрия с оглед на категориите бъдещност и подбудителност). – Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен доктор на филологическите науки, С., 1995, 8-9.

⁶ Granes, A. Loan compound in Bulgarian reflecting three types of Turkish izafetkonstructions. – В: Резюмета на докладите, изнесени на Първия международен конгрес по българистика. Ч. 2, С., 1981, 123-124.

⁷ Мокиенко, В. М. Славянская фразеология. М., 1980, 97.